OSMANLI'DA İLİMLER DİZİSİ | 4

Osmanlı'da ilm-i Tefsir

Editörler
M. TAHA BOYALIK
HARUN ABACI

İSAR
YAYINLARI

İSAR Yayınları | 20

Osmanlı'da İlimler Dizisi | 4

Osmanlı'da İlm-i Tefsir

Editörler
M. Taha Boyalık
Harun Abacı

1. Baskı, Aralık 2019, İstanbul

ISBN 978-605-9276-18-4

Yayına Hazırlık
M. Fatih Mintaş
Ömer Said Güler

Kitap Tasarım: Salih Pulcu
Tasarım Uygulama: Recep Önder

Baskı-Cilt

MD Basım
Seyrantepe Mah. İbrahim Karaoğlanoğlu Cad.
No: 105/1236 Kağıthane / İstanbul
Tel: +90 (212) 283 10 15
Matbaa Sertifika No: 41746

© İSAR Yayınları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 32581
Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İSAR Yayınları

Selami Ali Mah. Fıstıkağacı Sok. No: 22 Üsküdar / İstanbul
Tel: +90 (216) 310 99 23 | Belgegeçer: +90 (216) 391 26 33
www.isaryayinlari.com | yayin@isar.org.tr

Katalog Bilgileri
Osmanlı'da İlm-i Tefsir | ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı | İstanbul 2019 (1.bs.) | İSAR Yayınları - 20 / Osmanlı'da İlimler Dizisi - 4 | ISBN: 978-605-9276-18-4 | 16,5 x 24 cm. - ???? s. | 1. Tefsir İlmi_Osmanlı Devleti 2. Kur'ân İlimleri 3. Âyetler ve Sûreler 4. İlimler Tarihi

Son Dönem Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kıraat-Tefsir İlişkisi -*Mehâsinü't-te'vîl* Örneği-

Mustafa Kılıç
Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, kendisinin inananlar için bir hidayet rehberi olduğunu yer yer ifade etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber, Kur'ân'ın bütün insanlığa, özellikle de ilk etapta Araplara en hızlı bir şekilde ulaşmasını istemiştir. İnsanların onunla bir an evvel buluşabilmeleri, her daim irtibatta kalabilmeleri için de Allah Teâlâ'dan Kur'ân tilâvetiyle ilgili kolaylık sağlamasını niyaz etmiştir. Hz. Peygamber, söz konusu duaları neticesinde, Kur'ân-ı Kerîm'in yedi harf üzere inzal olunduğunu, bunlar arasından tercih edilecek biriyle Kur'ân okunabileceğini bildirmiştir.[1]

Hz. Peygamber'in yedi harf ruhsatı ile ilgili olarak söylediği hadisler neticesinde Kur'ân tilâvetinde birtakım farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Bu farklılıkların önemli bir kısmının, kelimelerin telaffuzundaki fonetik unsur-

1 Kur'ân-ı Kerim'in yedi harf üzere inzâl edildiğini bildiren rivâyetler için bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb ve diğerleri (Kâhire: el-Matbaatüs's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1979), "Fedâilü'l-Kur'ân", 5, "Bed'ü'l-Halk", 6; Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955-1956), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 272; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Kırâat", 11; Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 1: 21, 24 vd.

lar olduğu ve bunların kahir ekseriyetle âyetlerin anlamına etki etmediği bilinmektedir. Fonetik özelliklerin dışında kalan, lehçe farklılıkları temelinde tevcihâtı yapılan kıraat farklılıklarının da yine genel bir durum olarak âyetlerin manasında herhangi bir değişikliğe neden olmadığı gözlemlenmektedir.

Kıraat ilminde okunan, rivâyet edilen farklılıkların büyük bölümünün *usûl* ihtilafları olarak ifade edildiği ve bunların âyetlerin anlamına çoğunlukla herhangi bir etkisinin/katkısının olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte kıraat ilminde *ferş* ihtilafı olarak ifade edilen nakillerin bir kısmının, âyetlerin anlaşılmasında önemli bir rol oynadığı müşahede edilmektedir. Âyetler tefsir edilirken, özellikle sahih-şâz ayrımı yapılmaksızın bütün rivâyetlerden yararlanıldığında, kıraatlerin tefsir ilmine yapacağı katkının önemli bir boyuta ulaştığı anlaşılmaktadır.

Ulumu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserlerin, tefsir usûllerinin pek çoğu ile tefsirlerin mukaddimelerinin bir bölümünde müfessirin sahip olması gereken ilimler sıralanmıştır. Kıraatlerin -en azından bir bölümünün- tefsir ilmine sağladığı söz konusu katkı nedeniyle olsa gerek, listenin ilk sıralarında müfessirin Kur'ân kıraatlerini de bilmesi gerektiği ifade edilmiştir.[2] Garîbü'l-Kur'ân, İrabü'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerine dair yazılan müstakil eserler ile tefsir literatürü incelendiğinde ilk dönemlerden itibaren Kur'ân'ı anlama çabalarında müelliflerin, Kur'ân kıraatlerinden de istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki bu durumun sahabe arasında bile varlığını gösteren rivâyetlere rastlanmaktadır.[3]

2 Mesela bk. Bilal Ercan, *Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranan Şartlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018), 106 vd.

3 Mesela sahabeden nakledilen rivâyetlerde "Cuma günü namaza çağrıldığınızda Allah'ı zikre koşun!" (Cum'a 62/9) ayetinde bazı sahabenin «فَامْضُوا» kıraatini tercih ettiğini, buna gerekçe olarak da "Eğer âyeti «فَاسْعَوْا» şeklinde okusaydım, namaza çağrıyı (ezanı) duyduğumda ridam üzerimden düşecek kadar hızlı koşardım." dedikleri nakledilmektedir (Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 22: 638-641; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr [Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002], 9: 310-311). Müfessirler de ayette geçen «فَاسْعَوْا» kelimesiyle bilinen koşma eyleminin kastedilmediğini ispatlamak için kaynaklarda nakledilen "فَامْضُوا" kıraatini delil olarak kullanmışlardır (Mesela bk. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* [Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983], 3: 156; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, şerh ve thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî [Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988], 5: 171; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 22: 637; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 9: 310-311; Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* [Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987], 8: 264-265; Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* [Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981], 30: 8; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed

Müfessirlerin, kıraatlerden istifade etmesinin, kıraat tarihinde meydana gelen bazı olaylardan yer yer etkilendiği söylenebilir. Bu çerçevede İbn Mücâhid (ö. 324/936) öncesi ile ondan sonraki dönemde müfessirlerin sahih kıraatlere (dolayısıyla şâz kıraatlere) bakış açılarının değişebildiği gözlemlenmektedir. Zira İbn Mücâhid, kıraatleri yedi ile sınırlandırmak istemiş, siyasi otoritenin de desteğiyle onun bu isteği genel kabule mazhar olmuştur. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ise İbn Mücâhid'in zikretmediği Ebû Cafer (ö. 130/747), Yakub (ö. 205/821) ve Halef'in (ö. 229/844) kıraatlerinin de sıhhat bakımından yedi kıraat gibi olduğunu, onlardan geri kalan bir taraflarının bulunmadığını ifade ederek[4] on kıraatin yaygınlaşmasını sağlamıştır. İbn Mücâhid ile İbnü'l-Cezerî arasında yaşamış pek çok âlimin sahih kıraat algısı kıraat-ı seb'a çerçevesinde şekillenmiş, zamanla bu yedi kıraat mütevâtir olarak kabul görmüştür. Söz konusu kabul o kadar etkili olmuş ki; İbnü'l-Cezerî'den sonra kıraat-ı aşere kabul görse bile çoğu âlim mütevâtir kıraat olarak kıraat-ı seb'a'yı esas almaya; diğer üç kıraat imamından nakledilen kıraatleri ise meşhur olarak telakki etmeye devam etmiştir.

Müfessirlerin sahih kıraat kabulü ile şâz kıraatlerin tefsirde kullanımı arasında genel olarak bir irtibatın bulunmadığı ve onların âyetleri açıklarken şâz kıraatlerden de yararlandıkları gözlemlenmektedir. Onların Kur'ân-ı Kerim'in tespiti ile tefsiri meselesini birbirinden ayrı tuttukları; bu çerçevede açıkladıkları âyetin anlaşılmasına katkı sağlayacak şâz bir kıraat varsa, tefsirde onu kullanmakta bir sakınca görmedikleri anlaşılmaktadır. Yalnız müfessirlerin genel olarak sahih-şâz ayrımı yapmaksızın kıraatlerin tefsirde kullanılması meselesinde belirli bir sistematik dâhilinde hareket etmedikleri, kıraat olarak nakledilen rivayetler arasından bir kısmını seçip kullandıkları müşahede edilmektedir. Bu nedenle müfessirlerin tercih ettiği kıraatlerin, onların tefsir anlayışlarını ortaya koymada bizlere önemli bir veri sağladığı söylenebilir. Yine bu vakıadan hareketle -her tefsir için gerek duyulmasa da- bazı tefsirlerin kıraatler açısından durumlarının teker teker incelenmesinin faydalı olacağı ileri sürülebilir.

Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki coğrafyada yazılan tefsirlerin kıraat-tefsir ilişkisi açısından durumlarının yukarıda değinilen açılardan ortaya konul-

Muavvid [Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993], 8: 264-265; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. [Kahire: Müessesetü Kurtuba, Mektebetü'l-Evlâdi'ş-Şeyh li't-Türâs, 2000], 13: 559-560).

4 Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Âlemiyye, , ts.), 1: 9, 54.

ması önem arz etmektedir. Zira kıraat-ı aşerenin yaygın bir şekilde kabulünü sağlayan İbnü'l-Cezerî, Yıldırım Bayezid'in (ö. 805/1403) daveti üzerine Bursa'ya gelmiş (798/1396); kıraat-ı aşere'yi sistematik hale getirdiği *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr* isimli eserini burada telif etmiştir (799/1397).[5] Bu nedenle kıraat-ı seb'a, kıraat-ı aşere ve şâz kıraatlerin Osmanlı topraklarında yazılan tefsirlerdeki kullanımının keyfiyetini ortaya koymak, tarihi süreç içerisinde bütün rivayetleriyle kıraatlerin tefsirlerde kullanımının tespiti açısından mühimdir. Zira tefsirlerde kıraatlerin kullanımının tarihi süreçte geçirdiği seyri bilmeden, günümüzdeki durumu sağlıklı bir şekilde değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Hem Osmanlı Devleti topraklarında yaşamış bir müfessir olması hem de günümüze yakın bir dönemde vefat etmesi (1332/1914) nedeniyle Cemâleddîn el-Kāsımî'nin *Mehâsinü't-te'vîl* isimli eserinin kıraat-tefsir ilişkisi çerçevesinde incelenmesi, Osmanlı döneminde yazılan tefsirlerde kıraat - tefsir ilişkisinin durumunu tespit etmemize yardımcı olacaktır. Zira bu tefsir, genel olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki ilmi anlayışta ulemanın zihninde, kıraat-tefsir ilişkisinin keyfiyetinin tespitinde -bir örnek olarak- ipucu verebilir. Osmanlı Devleti topraklarında yazılan bütün tefsirlerin kıraat-tefsir ilişkisi bakımından durumu hakkında tek bir tefsir üzerinden kapsamlı yargılara ulaşmak elbette mümkün olmayacaktır. Ancak bu çalışma, *Mehâsinü't-te'vîl*'deki kıraat-tefsir ilişkisini ortaya koymasının yanı sıra, çalışılması gereken bir alana da işarette bulunacaktır. *Mehâsinü't-te'vîl* için ulaşılan sonuçların, diğerleri için de geçerli olup olmadığı konusunda araştırmacıların zihninde merak uyandıracaktır.

Yapılan araştırmada *Mehâsinü't-te'vil*'in kıraatler açısından incelendiği müstakil bir eser ya da makale tespit edilememiştir. Bununla birlikte eser üzerine yapılan bazı çalışmalarda konunun bir veya birkaç başlık altında yüzeysel olarak ele alındığı anlaşılmıştır.[6] Konunun müstakil olarak, kapsamlı bir şekilde ele alınmamış olması, *Mehâsinü't-te'vîl*'in kıraatler açısından incelenmesinin önünü açmıştır.

Çalışmada Kāsımî'nin (1866-1914) *Mehâsinü't-te'vîl* isimli tefsirine aldığı kıraatlerin tamamı tespit edilecek, bunlar belli konu başlıkları altında bir tasnife tabi tutulacaktır. Araştırmada öncelikli olarak *Mehâsinü't-Te'vîl*'de kıraatler nakledilirken kullanılan lafızlardan ve kıraatler hakkında yapılan değerlen-

5 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 469.

6 Mesela bk. Abdurrahman Yusuf el-Cemel, "Menhecü'l-Kāsımî fî tefsîrihî mehâsini't-te'vîl", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 11/1 (2003): 97-101; Gökçen Kalkan, *Cemaleddin el-Kâsimi ve Tefsirdeki Metodu* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007), 75-80.

dirmelerden Kāsımî'nin mütevâtir/sahih kıraat anlayışı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede onun, İbnü'l-Cezerî'den asırlar sonra yaşamış olması hasebiyle, sahih kıraat(ler) olarak kıraat-ı aşere'yi esas alması beklenmektedir.[7] Daha sonra onun tefsirinde kıraatlerin usûl meselesiyle ilgilenip ilgilenmemesi; âyetlerin muhtemel manalarını tespit ederken sahih kıraatlerin tamamına değinip değinmemesi; kıraatlere yüklenen anlamlar ve onların tevcihi meselesinde özgün fikirlerinin olup olmaması; kıraatleri aktarırken onların kime/kimlere nispet edildiklerini belirtip belirtmemesi; kıraatleri naklederken kullanılan ifadelerin neler olduğu, bu ifadelerin ne anlama geldiği; âyetlerin tefsirinde sahih ve şâz kıraatlerden hangi oranda yararlandığı; tefsirinde kullanılan kıraatlerin tespiti, onların yorumu ve tevcîhi meselelerinde kendisinden önceki literatürden yararlanıp yararlanmadığı gibi konular açıklığa kavuşturulmaya, böylece *Mehâsinü't-te'vîl*'de kıraat-tefsir ilişkisinin[8] keyfiyeti ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Mehâsinü't-Te'vîl'de Kıraat-ı Seb'a Vurgusu

İbn Mücâhid ve İbnü'l-Cezerî'nin kıraat tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü İbn Mücâhid, kıraatlerin belirli bir düzen içerisinde okunabilmesi ve öğretilebilmesi için yedi imam seçmiş, onun bu tercihi zamanla genel kabule mazhar olmuştur. İbnü'l-Cezerî ise yedi imama üç imam daha ilave edilerek oluşturulan kıraat-ı aşere'nin yaygınlaşmasını sağlamış, ondan sonra kıraat-ı aşere de genel kabule mazhar olmaya başlamıştır. Bununla birlikte Kāsımî'nin, muhtelif âlimlerden yaptığı nakillerden[9] anlaşıldığına göre, yedi kıraatin mütevâtir olduğunu kabul ettiği; eserinin çeşitli yerlerinde kıraat-ı seb'a imamlarının okuyuşlarını özellikle belirttiği; fakat kıraat-ı seb'a'ya üç imam ilavesiyle oluşturulan kıraat-ı aşere'den ise -bir bütün olarak- neredeyse hiç bahsetmediği gözlemlenmektedir.

7 Bu çerçevede Kāsımî ile çağdaş sayılabilecek kadar ona yakın bir dönemde yaşayan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirinde kıraat-ı aşere'yi esas aldığını bildirmiştir (bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, thk. İsmail Karaçam v.dğr. [İstanbul: Azim Dağıtım, ts.], 1: 12).

8 Burada *kıraat-tefsir ilişkisi* kullanımıyla kastedilen, âyetlerin manalarına katkı sağlayıp sağlamadıklarına bakılmaksızın kıraatlerin tefsirde kullanılması meselesidir. Buna göre Kāsımî kıraatleri tefsirine hangi maksatla almışsa, kıraatler o çerçevede değerlendirilecek, onların ayetlerin anlamına mutlak manada etkisinin, katkısının olması gözetilmeyecektir.

9 Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed Saîd Cemâleddîn el-Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, haz. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1: 189-191.

Kāsımî, tefsirinde aktardığı kıraatin hangi imamlara nispet edildiğini belirtmeksizin, yer yer «قرئ في السبع» şeklindeki genel bir ifadeyle söz konusu rivayetin kıraat-ı seb'a içerisinde yer aldığını belirtmiştir.[10] Bir yerde ise kelimeyle ilgili farklı okunuş biçimleri olduğunu, bunlardan bazılarının kıraat-ı seb'a'da yer aldığını ifade etmiştir.[11]

Kāsımî, kıraat-ı seb'a'yı yer yer şu ifadelerle zikretmiştir: "Her ikisi de seb'a'da olan sahih mütevâtir(kıraat)dir."[12], "Seb'a'da her ikisi de okunmuştur."[13], "Seb'a'da şöyle okunmuştur: ..."[14], "O şekilde seb'a'da okunmuştur."[15], "Üç harekeyle de okunmuştur fakat seb'a kesre üzeredir (kesre ile okuma üzerinde ittifak etmiştir)."[16], "Seb'a, mim'in zamme ile okunması konusunda ittifak etmiştir."[17], "Seb'a'dan bazısı onu (yâ) isbât etmiş, bazısı ise hazf etmiştir."[18], "Seb'a'nın dışında izafet üzere cer ile okundu."[19] ve "Seb'a, (kelimenin) yâ (ile okunması) üzerinde icmâ etti."[20]

Ebû Cafer, Yakub ve Halef'in kıraat-ı seb'a'ya nadiren muhalefet ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte Kāsımî'nin kıraat-ı seba'a'yı zikrettiği yerlerde, adı geçen üç imamı söyleme imkânı bulunsa bile, onlardan söz etmediği gözlemlenmektedir. Bu çerçevede Kāsımî «وَاِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ» âyetini[21] tefsir ederken «تُرْجَعُ» kelimesinin (kıraatı) seb'a'da tâ'nın zammesi ve fethası ile okunduğunu nakletmiştir.[22] Kāsımî, kelimenin kıraat-ı seb'a'da nasıl okunduğunu aktarmış; bunları kimlerin okuduğuna değinmemiş, kıraat-ı seb'a'ya eklenerek kıraat-ı aşere'yi oluşturan diğer üç imam da kıraat-ı seb'a'ya muvafakat

10 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 359, 361; 2: 30, 88, 119, 310, 314, 341, 342, 424, 462; 3: 124; 5: 499; 7: 48.

11 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 424.

12 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 228.

13 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 86.

14 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 41.

15 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 143.

16 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 531.

17 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 95.

18 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 7: 35.

19 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 7: 472.

20 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 7: 133.

21 Bakara, 2/210.

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰئِكَةُ وَقُضِيَ الْاَمْرُ وَاِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ.

Onlar (böyle davranmakla), bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Hâlbuki bütün işler Allah'a döndürülür.

22 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 88.

ettiği halde onlardan hiç bahsetmemiştir. Söz konusu kelimeyi kıraat-ı seb'a imamlarından Nâfî (ö. 169/785), İbn Kesir (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771) ve Âsım (ö. 127/745) tâ'nın zammesi ile (تُرْجَعُ); İbn Âmir (ö. 118/736), Hamza (ö. 156/773), Kisâî ise tâ'nın fethası ile (تَرْجِعُ) okumuştur.[23] Kıraat-ı aşere içinde yer alan diğer üç imamdan Ebû Cafer birincilere; Yakub ve Halef ise ikincilere muvafakat etmiştir.[24]

Konuyla ilgili aktarılacak ikinci örnek söz konusu durumu daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. «قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً» âyetini[25] tefsir eden Kāsımî, «غِلْظَةً» kelimesindeki «غ» harfinin üç hareke ile de kıraat edildiğini, ancak (kıraat-ı) seb'a'nın, kelimenin sadece «غ»ın kesresi ile olan şekli üzere okuduğunu bildirmiştir.[26] Hâlbuki söz konusu kelimenin okunuşunda Ebû Cafer, Yakub ve Halef de kıraat-ı seb'a'ya muvafakat etmektedir. Ancak Kāsımî burada ve benzer durumlarda kıraat-ı seb'a'yı zikretmekle yetinmiştir.

Yukarıda aktarılana benzer bir durum «مُرْسٰيهَا» kelimesinin[27] tefsirinde de ortaya çıkmaktadır. Zira Kāsımî, (kıraat-ı) seb'a (imamları)'nın, «مُرْسٰيهَا» kelimesindeki mîm harfini zamme ile okuma hususunda ittifak ettiğini söylemiştir. Söz konusu kelimeyi İbn Mes'ûd (ö. 32/652) ve (İsa b. Ömer) es-Sekafî'nin (ö. 149/766) mîm'in fethasıyla (مَرْسٰيهَا) okuduğunu nakletmiş; ayrıca kelimenin ism-i fâil kalıbında mîm'in zammesi, râ ile sîn'in kesresi, onlardan sonra da yâ ile (مُرْسِيهَا) de okunduğunu nakletmiştir.[28] Kelimenin kıraatiyle ilgili detaylı sayılabilecek açıklama yapan Kāsımî, burada ne kıraat-ı aşere'den ne de Ebû Cafer, Yakub ve Halef'in kelimeyi nasıl okuduklarından bahsetmiştir. Hâlbuki söz konusu üç imam da burada kıraat-ı seb'a'ya muvafakat etmiştir.

23 Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1980), 181.

24 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 208-209.

25 Tevbe, 9/123.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ.

Ey iman edenler! Kâfirlerden (öncelikle) yakınınızda olanlarla savaşın ve sizde bir sertlik bulsunlar. Bilin ki, Allah kendisine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.

26 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 531.

27 Hûd, 11/41.

وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللهِ مَجْرٖيهَا وَمُرْسٰيهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ.

(Nûh), "Binin ona. Onun yüzüp gitmesi de durması da Allah'ın adıyladır. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" dedi.

28 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 95.

Yukarıda verilen örneklerden, Kāsımî'nin kıraat-ı seb'a'ya özel bir önem atfettiği anlaşılmaktadır. Onun bu tavrının, kıraat-ı seb'a'yı mütevâtir kabul etmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca onun tefsirinde kıraat-ı aşereden bahsetmemesi, kıraat-ı aşereyi en azından mütevâtir kabul etmediği şeklinde değerlendirilebilir.[29]

Mehâsinü't-Te'vîl'de Kıraatlerin Nakledilme Yöntemi

Kur'ân-ı Kerim kıraatleri, onun tefsirini yapmaya çalışanların yeri geldikçe müracaat edebilecekleri emin bir kaynaktır. Zira sahih ve şâz rivayetleriyle kıraatler, bazen kelimenin anlamındaki kapalılığı gideren, bazen farklı i'râb durumlarını ortaya koyarak âyetin yorumlanmasında çeşitli ihtimallere işaret eden, zaman zaman kelimenin kökünü keşfetmemize yardımcı olan, yer yer de Arap dilindeki muhtelif kullanımları, lehçeleri gösteren bir hazinedir. Bu nedenle müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında, ilk sıralarda kıraat zikredilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm kıraatlerinin sadece yukarıda sayılan özelliklerle sınırlı olmadığı açıktır. Kur'ân-ı Kerîm kıraatleri ana hatları ile usûl ve ferş ihtilafları olarak ikiye taksim edilmektedir. Kıraat ilmiyle meşgul olan âlimlerin, bunların her ikisiyle de ilgilendikleri bilinmektedir. Ayrıca onların temel gayesinin en sahih rivayetlerin okunup nakledilmesini sağlamak olduğu, bu nedenle rivayetleri naklederken, usûl-ferş ayrımı yapmaksızın, okuyanına/okuyanlarına nispet ettikleri gözlemlenmektedir.

Tefsir ilmiyle meşgul olan âlimlerin temel hedefi ise Kur'ân-ı Kerim'in âyetlerini anlayıp yorumlamaktır. Bu nedenle onlar genellikle kıraatlerin ferş kısmıyla ilgilenmişlerdir. Ayrıca âyetin anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlayan şâz rivayetlerden istifade etmekte herhangi bir beis görmemişlerdir. Hatta onlar, kıraatlerin kimlere nispet edildiğini çoğunlukla söylememiş, onları meçhul ifade kalıplarıyla nakletmişlerdir.[30] Bir müfessir olarak Cemâleddîn el-Kāsımî de *Mehâsinü't-te'vîl* isimli tefsirinde şâz ve sahih rivayetleriyle kıraatlerden yer yer yararlanmıştır. O, şâz kıraatlerin, mütevâtir olanları açıkladığını söylemiştir.[31]

29 Osmanlı coğrafyasında tefsir yazmış diğer müfessirlerde bu durumun nasıl olduğu meselesi, yapılacak daha kapsamlı çalışmalar neticesinde ortaya konulabilecektir. Bu bakımdan yapılan araştırma, bundan sonra yapılacak çalışmalara öncülük etmektedir.

30 Müfessirlerle kıraat âlimlerinin kıraatlere bakış açılarındaki farklılıkla ilgi i detaylı bilgi için bk. Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi: Zemahşerî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 2015), 289.

31 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 24.

Kāsımî *Mehâsinü't-te'vîl*'inde kıraatleri genel olarak konuları anlatırken yeri geldikçe nakletmiştir. Ancak onları bazen de *latîfe*[32], *letâif*[33], *tenbîh*[34] ve *tenbîhât*[35] şeklinde oluşturduğu ayrı başlıklar altında ele aldığı meseleleri izah ederken aktarmıştır. Kāsımî tefsirinde kıraatleri nakledерken zaman zaman "قرأ" şeklinde malum bir sîga kullanmıştır. O kıraatleri falanca şöyle okudu (... قرأ) şeklinde nakledерken sahabeden Abdullah b. Mes'ûd[36], Abdullah b. Abbâs[37] (ö. 68/687), Übey b. Ka'b[38] (ö. 33/654), Hz. Ali (ö. 40/661)[39] ile Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın[40] (ö. 55/675); daha sonraki kuşaklardan ise Yahyâ b. Ya'mer[41] (ö. 89/708), İbn Hürmüz[42] (ö. 117/735), Zeyd b. Ali[43] (ö. 122/740), Amr b. Übeyd[44] (ö. 144/761), İsa b. Ömer[45] (ö.149/766), İbn Ebî Able[46] (ö. 152/768) ve el-Eşheb'in[47] (ö. 204/820) isimlerini zikretmiştir.

Kāsımî, mütevatir olarak kabul ettiği anlaşılan kıraat-ı seb'a imamlarını ve onların bazı râvilerinin isimerini de yer yer anmıştır. Bu çerçevede Nâfi[48], İbn Kesir[49], Âsım[50], Hamza[51], Kisâî[52], ihvân [Hamza, Kisâî ve Hafs (ö. 180/796)][53], Ebû Amr[54], İbn Âmir[55]; Nâfi'nin râvisi Kālûn[56] (ö. 220/835),

32 Meselâ bk. Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 357; 4: 378; 5: 108, 160, 365, 391; 7: 131; 8: 229, 266; 9: 108.
33 Meselâ bk. Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 210; 5: 56, 301.
34 Meselâ bk. Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 281, 469; 4: 469 (tenbîhân), 500; 5: 106; 6: 87, 133; 7: 296, 472; 8: 405, 516; 9: 74, 420.
35 Meselâ bk. Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 424; 5: 194-195, 493, 501; 6: 95; 9: 71.
36 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 408; 5: 57; 6: 95.
37 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 408, 2: 201, 285; 4: 512-513.
38 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 408; 4: 459; 5: 162.
39 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 429.
40 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 46.
41 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 541.
42 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 463.
43 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 195; 6: 276; 9: 74.
44 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 188.
45 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 135.
46 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 237.
47 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 276.
48 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 249; 2: 100; 5: 29; 6: 382; 7: 472; 8: 55, 266; 9: 236.
49 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 249; 2: 479, 4: 206; 5: 486; 7: 472; 9: 74.
50 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 393; 9: 449.
51 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 345; 2: 100, 2: 197, 210, 3: 6; 5: 334; 8: 55, 229; 9: 450.
52 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 100, 197; 5: 29; 6: 102; 9: 108.
53 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 210; 6: 95.
54 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 249; 2: 210, 479; 6: 87, 276, 172; 8: 55; 9: 108.
55 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 210, 215, 4: 373, 500; 5: 29; 7: 34, 472; 8: 55; 9: 108, 449.
56 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 210.

Âsım'ın râvileri Hafs[57] ve Ebû Bekr Şu'be[58] (ö. 193/809) ile İbn Âmir'in râvisi Hişâm'ın[59] (ö. 245/859) adlarını kaydetmiştir. Tefsirinde "kıraat-ı aşere" kullanımına genel bir ilke olarak temas etmediği gözlemlenen Kāsımî, Ebû Cafer[60] ve Yâkub'un[61]; on dört kıraat imamından ise Hasan-ı Basrî[62] (ö. 110/728) ile A'meş'in[63] (ö. 148/765) adlarını «... قَرَأَ» şeklinde nadiren vermiştir.

Kāsımî tefsirinde kıraatleri "falanın kıraati ... (..... قراءة)" şeklinde, bazı kimselere nispet ederken sahabeden Übey b. Ka'b[64], Abdullah b. Mes'ûd[65], Abdullah b. Abbâs[66], Hz. Âişe[67] (ö. 58/678), Hz. Ali[68], Muâz b. Cebel[69] (ö. 17/638) ile İbn Zübeyr'in (ö. 73/692)[70]; sonraki nesilden ise Hasan-ı Basrî[71], Saîd b. Cübeyr[72] (ö. 95/713), Ebû Recâ el-Utâridî[73] (ö. 105/723-24), Âsım el-Cahderî[74] (ö. 128/746), Mâlik b. Dînâr[75] (ö. 131/748'den önce) ve İsa b. Ömer es-Sekafî'nin[76] adlarını zikretmiştir.

O, kıraatleri böyle ["falanın kıraati ... (..... قراءة)"] naklederken bazen kıraat-ı seb'a imamlarından Nâfi[77], İbn Kesîr[78], Ebû Amr[79], İbn Âmir[80], Âsım[81],

57 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 7: 47; 8: 135.
58 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 210; 8: 55.
59 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 266.
60 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 382; 9: 382.
61 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 102; 8: 516.
62 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 228; 5: 126, 194; 6: 115.
63 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 100; 8: 229.
64 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 355; 2: 51, 285; 3: 52, 443; 7: 485.
65 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 177, 541; 6: 322; 9: 160.
66 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 294; 7: 384.
67 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 294.
68 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 294.
69 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 294.
70 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 9: 467.
71 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 44; 4: 373; 7: 340.
72 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 294.
73 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 373.
74 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 447.
75 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 447; 4: 373.
76 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 447.
77 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 67.
78 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 335.
79 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 7: 131.
80 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 500.
81 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 67.

Hamza[82] ve Kisâî'nin[83] isimlerine atıfta bulunmuştur. Kāsımî tefsirinde genel olarak kıraat-ı aşere'den bahsetmemekle birlikte nadiren de olsa -yine aynı metotla- Ebû Cafer[84] ve Yakûb'un[85] isimlerini anmıştır.

Kāsımî tefsirinde zikredilen birtakım görüşlerin farklı kıraatlerle de desteklendiğini göstermek amacıyla kıraatleri «... ويؤيده قراءة» veya «... ويعضده قراءة» şeklinde aktarmıştır. O bu çerçevede sahabeden Übey b. Ka'b[86]; tâbiînden Mücâhid[87] (ö. 103/721); kıraat imamlarından ise Nâfi[88], Âsım[89] ve Yakub'un[90] isimlerini zikrederek onlara nispet edilen kıraatleri eserine almıştır. Bazen de kıraatleri yine aynı kalıplarla fakat isim zikretmeden «ويعضده\ويؤيده قراءة ...»[91], «ويعضده\ويؤيده قراءة من قرأ ...»[92], «ويؤيده أنه قرئ ب...»[93] şeklinde meçhul ifadelerle nakletmiştir. Esasen mufassal sayılabilecek bir tefsirde bu tür aktarımların nadiren geçtiği söylenebilir.

Cemâleddîn el-Kāsımî *Mehâsinü't-te'vîl* isimli eserinde kıraatleri naklederken genellikle meçhul ifade kalıpları kullanmıştır. Ancak onun, kıraatleri naklederken kullandığı meçhul ifadelerin aktarılan rivayetin sıhhatiyle alakalı bilgi verme amacı taşımadığı, bu yöntemin ihtisar gayesiyle tercih edildiği gözlemlenmektedir. Zira o, mütevâtir kabul ettiği kıraat-ı seb'a'da yer alan pek çok rivayeti bile «قُرِئَ» (şöyle okundu) lafzıyla nakletmiştir. Meselâ «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا» âyetini[94] tefsir ederken «فَأَزَلَّهُمَا» kelimesinin, elif ile «فَآزَالَهُمَا» şeklinde de okunduğunu söylemiştir.[95] Hâlbuki Kāsımî'nin meçhul ifadey-

82 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 69; 5: 444.

83 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 69, 294.

84 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 87, 210; 8: 229.

85 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 196.

86 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 51; 3: 52.

87 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 236.

88 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 67.

89 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 67.

90 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 196.

91 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 357; 3: 46; 5: 160; 6: 64; 13: 479.

92 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 160, 466; 5: 466.

93 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 460.

94 Bakara, 2/36.

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ.

Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, "Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır" dedik.

95 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 294.

le aktardığı rivayeti (فَأَزَالَهُمَا), kıraat-ı seb'a imamlarından Hamza o şekilde okumaktadır.[96] Yine «فَأَتْبَعَ سَبَبًا» âyetini[97] açıklarken «فَاتَبَعَ» kelimesinin hemze'nin kat'ı, tâ'nın sükûnu ile «فَأَتْبَعَ» şeklinde ve hemze'nin vaslı, tâ'nın şeddesi ile «فَاتَّبَعَ» formunda okunduğunu nakletmiştir.[98] İbn Mücâhid söz konusu kelimeyi Nâfi, İbn Kesir ve Ebû Amr'ın hemze-i kat' ve tâ'nın sükûnu ile (فَأَتْبَعَ); diğerlerinin (Âsım, İbn Âmir, Hamza, Kisâî) ise hemze-i vasl ve tâ'nın şeddesi ile (فَاتَّبَعَ) okuduklarını bildirmiştir.[99]

Kāsımî kıraatleri meçhul ifade kalıplarıyla aktarırken çoğunlukla «قُرِئَ» ifadesini hem kıraat-ı seb'a'da yer alan rivayetler[100] hem de bunların dışındakiler[101] için kullanmıştır. O, kıraatleri meçhul sîgalarla aktarırken zaman zaman da «... يقرئ» (şöyle okunur ...) ifadesini kullanmıştır. Onun bu şekilde naklettiği kıraatlerin yine çoğunluğu kıraat-ı seb'a içinde[102], bir kısmı ise şâz kıraatler arasında yer almaktadır.[103]

96 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 153.

97 Kehf, 18/85.
O da (batıya doğru) bir yol tuttu.

98 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 7: 64.

99 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 397-398.

100 Kāsımî'nin «قرئ» lafzıyla aktardığı halde kıraat-ı seb'a içinde yer alan rivayetler için bk. *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 295, 325, 345, 371, 392, 426, 430; 2: 73, 88, 111, 178, 198, 201, 206, 210, 235, 239, 312, 405, 424, 449; 3: 6, 52, 85, 88, 109, 228, 282, 380; 4: 12, 150, 155, 163, 177, 237, 281, 345, 447, 376, 377, 378, 387, 411, 416, 434, 440, 442, 450, 459; 466, 468, 473, 476, 506, 539; 5: 22, 32, 53, 56, 101, 107, 110, 138, 164, 169, 175, 188, 210, 215, 216, 243, 261, 263, 272, 301, 315, 317, 324, 326, 359, 362, 391, 419, 493, 531; 6: 5, 17, 24, 86, 95, 119, 121, 125, 133, 114, 136, 146, 161, 164, 169, 194, 195, 237, 258, 263, 288, 322, 336, 357, 441, 7: 64, 65, 66, 67, 91, 103, 141, 177, 178, 188, 225, 228, 249, 253, 305, 469, 472, 473, 490, 497, 511, 520, 521, 525; 8: 66, 117, 133, 138, 142, 201, 202, 226, 245, 270, 273, 293, 351, 386, 405, 444, 468, 486, 520, 542; 9: 43, 64, 71, 103, 105, 121, 122, 257, 335, 352, 377, 383, 385, 393, 397, 410, 420, 423, 449, 459, 463, 465, 468, 473, 540, 564, 570.

101 Kāsımî'nin «قرئ» lafzıyla aktardığı kıraat-ı seb'a dışındaki rivayetler için bk. *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 254, 270, 369, 375, 390, 397, 403, 464, 484; 2: 64, 189, 204, 236, 237, 288, 396, 411, 425, 431, 462; 3: 6, 10, 21, 80, 174, 217, 90, 469; 4: 141, 163, 357, 380, 382, 399, 440, 446, 459-460, 504; 5: 24, 26, 56-57, 63, 100, 110, 125, 126, 186, 190, 192, 209, 294, 301, 326, 351, 377, 422, 431, 447, 485, 493, 496, 531, 534; 6: 26, 83, 95, 119, 146, 164, 195, 196, 237, 258, 260, 280, 283, 297, 320, 399, 520; 7: 34, 37, 38, 55, 77, 84, 91, 105, 119, 154, 192, 236, 240, 286, 296, 412, 434, 456, 472, 490, 502, 527; 8: 22, 100, 160, 214, 239, 271, 279, 285, 288, 390, 396, 466, 479, 480, 496, 520; 9: 33, 37, 49, 93, 98, 114, 147, 265, 446, 447, 490, 525.

102 Kāsımî'nin -kıraat-ı seb'a içinde yer aldığı halde- «... يقرئ» şeklinde meçhul bir ifadeyle naklettiği kıraatler için bk. *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 446; 3: 71, 91, 342; 4: 139, 281, 423, 469, 487, 539, 554; 5: 106, 108, 483; 6: 94, 235; 7: 65.

103 Kāsımî'nin «... يقرئ» ifadesiyle naklettiği kıraat-ı seb'a'da olmayan kıraatler için bk. *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 503, 541; 5: 160, 171; 9: 30.

Her ne kadar malum siga olan «قَرَأَ» ifadesini kullansa da failin meçhul olması nedeniyle Kāsımî'nin kıraatleri aktarırken kullandığı bazı lafızlar da meçhul siga kalıpları arasında zikredilmelidir. O kıraatleri bu şekilde (قُرِأَ) naklederken cumhur[104], cemaat/grup[105], Medine ehli[106], nâsün[107] (insanlar), ba'du's-selef[108], âmmetün[109] ve ba'duhüm[110] ifadelerini kullanmıştır. Kāsımî kıraatleri bazen de ehlü'l-Harameyn'in[111], âmme'nin,[112] bir cemaatin/grubun[113] ve cumhur'un[114] kıraati şeklinde aktarmıştır. Kāsımî'nin söz konusu lafızlarla aktardığı kıraatlerin sayıca az olduğu ve muhtemelen naklettiği kaynakta o şekilde kullanıldığı için tefsirine bu şekilde aldığı söylenebilir.

Kāsımî, kıraatlerle alakalı bilgi verirken nadiren imam Mushaf'tan, bazen bölge Mushaflarından bahsetmiş, bu çerçevede imam Mushaf'tan[115]; Mekke[116], Medine[117], Şam[118] ehlinin Mushafları[119] ile sahabeden Übey b. Ka'b[120] ve Abdullah b. Mes'ûd'un[121] Mushaflarından söz etmiştir.

Kāsımî'nin *Mehâsinü't-te'vîl*'de kıraatleri naklederken takip ettiği yöntemin, kendisinden önceki müfessirlerin metodu ile uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Onun kıraatleri naklederken, yine kendisinden önceki pek çok müfessir gibi söz konusu kıraati kimlerin okuduğunu genellikle zikretmediği, bu konuda sahih-şâz kıraatler arasında bir ayrıma gitmediği gözlemlenmektedir. Kıraatleri kimlerin o şekilde okuduğunu belirttiği yerlerde ise aynı şekilde sahih-şâz ayrımı yapmaksızın bazen kıraat imamlarının veya onların râvilerinin isimlerini verdiği, bazen de sahabe veya tâbiîn ismi zikrettiği müşahede

104 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 135; 5: 57, 463.
105 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 463.
106 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 100.
107 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 135.
108 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 133; 9: 503.
109 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 9: 503.
110 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 178.
111 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 227.
112 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 57; 6: 260; 8: 386; 9: 74.
113 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 87.
114 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 314; 2: 425; 5: 463.
115 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 345.
116 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 164.
117 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 164; 5: 501.
118 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 164; 5: 501.
119 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 164.
120 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 446; 4: 467.
121 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 446; 4: 303; 5: 345; 7: 384.

edilmektedir. Onun özellikle sahabeye ve tâbiîne nispet edilen kıraatler için isim veya sahabe Mushaflarında yer alan bir kıraati belirtmesinin, zikredilen isimlerin âyeti o şekilde anladığına bir delil olarak kullanıldığı kabul edilebilir. Kāsımî'nin kıraatleri naklederken takip ettiği bir sistematiğin olmadığı, bu yönüyle kendisinden önceki müfessirlere tabi olduğu; hatta genel olarak kendisinden önceki kaynaklarda kıraat nasıl/hangi lafızlarla aktarılmışsa o şekilde eserine aldığı söylenebilir.

Mehâsinü't-Te'vîl'de Kıraat-Arap Lehçeleri İlişkisi

Sahih-şâz ayrımı yapılmaksızın bütün kıraat rivâyetlerinin bir şekliyle Arap diliyle irtibatlı olduğu bilinmektedir. Bu yönüyle kıraatlerin, Arap dili için de emin bir kaynak olduğu söylenebilir. Öyle ki pek çok kıraat rivâyetinin Arap dilindeki farklı kullanımların tespit edilmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Söz konusu önemi nedeniyle müfessirler, âyetlerin anlaşılmasına doğrudan etki etmese bile birçok kıraati eserlerinde nakletmişlerdir. Bu çerçevede tefsirlerde nakledilen kıraatlerin bir bölümü de lehçe ihtilafları temelinde tevcîh edilen kıraat nakilleridir.

Kāsımî, kendisinden önceki müfessirlerin pek çoğunun yaptığı gibi, *Mehâsinü't-te'vîl*'de naklettiği kıraatler ile Arap lehçeleri arasındaki ilişkiye yer yer işaret etmiştir. O, söz konusu kullanımların hangi Arap lehçelerine ait olduğunu bazen nakletmiş; bu çerçevede Hicaz[122], Beni Esed[123], Beni Temim[124], Kays[125], Tay[126], Gatafan[127] ve Hüzeyl[128] kabilelerinin isimlerini zikretmiştir. Kāsımî, naklettiği kıraatin Arap lehçeleri arasındaki farklı kullanımlarla ilişkisini belirtse de çoğu zaman bunların hangi kabileye/kabilelere ait olduğunu söylememiştir. Bunları "o lügattir"[129], "onlar iki lügattir"[130], "bunlar iki lügat olup her iki şekilde de okunmuştur"[131] biçimindeki ifadelerle nakletmiştir. O, nadiren de olsa lehçelerde olan farklı kullanımlarla bağlantılı olan kıraatle-

122 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 64, 86; 5: 463; 6: 260; 8: 542.

123 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 437; 8: 542.

124 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 64, 86.

125 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 64.

126 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 446.

127 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 542.

128 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 9: 450.

129 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 4: 139; 5: 56, 108, 126, 186; 5: 423; 8: 516; 9: 74, 352.

130 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 198, 200, 363, 417; 5: 57, 171, 334, 393, 463, 499; 6: 352; 7: 456; 8: 245, 486; 9: 465.

131 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 294, 317, 324; 8: 542.

rin, kıraat-i seb'a'da yer aldığını[132], bazen de farklı lügatlerden bazılarının kıraat-i seb'a'ya dâhil olduğunu[133] belirtmiştir.

Kāsımî tefsirinde kıraatlerin lehçelerle olan bağlantısına işaret ederken nadiren "bunlar iki lügattir, bu iki şekilde de okunmuş ve ayrıca başka iki lügat daha vardır"[134], "hepsi lügattir"[135], "bunlar iki güzel lügattir"[136] ve "o Araplardan nakledilen sabit bir lügattir"[137], az (kullanılan) bir lügattir[138] ve "sanki o âmmicedir"[139] ifadelerini kullanmıştır.

«وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ» âyetini[140] tefsir eden Kāsımî, buradaki «خُطُوَات» kelimesinin «ط» harfinin zammesi (خُطُوَات) ve iskânıyla (خُطْوَات) (olan formun/şeklin) iki lügat olduğunu, bunların Hicaz ve Temim lehçelerinde kullanıldığını söylemiş, ardından da kelimenin (kıraat-ı) seb'a'da bu iki şekliyle okunduğunu bildirmiştir.[141] Söz konusu kelimeyi kıraat-ı seb'a imamlarından İbn Kesir'in râvisi Kunbül, İbn Âmir, Kisâî, Âsım'ın râvisi Hafs «ط» harfinin zammesi ile; Nâfi, İbn Kesir'in râvisi Bezzî (ö. 250/864), Ebû Amr, Hamza, Âsım'ın râvisi Ebû Bekir ise iskân ile okumuştur.[142] Ayrıca kıraat-ı aşere imamlarından Halef kelimeyi iskân ile; Yakub ile Ebû Cafer de zamme ile okuyarak kıraat-ı seb'a'ya muvafat etmişlerdir.[143]

Kāsımî kıraat olarak da okunan kelimenin farklı kullanımlarının lügat/lehçe olduğunu söylemekle birlikte bunların hangi kabilelere ait olduğuna çoğunlukla değinmemiştir. Bu çerçevede «إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ» âyetini[144] açıklarken

132 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 363.

133 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 424.

134 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 109.

135 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 56; 9: 503.

136 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 100.

137 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 133.

138 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 8: 67.

139 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 57.

140 Bakara, 2/208.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ.

Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslâm'a) girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır.

141 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 86.

142 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 173-174.

143 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 216.

144 Âl-i İmrân, 3/140.

إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ...

Eğer siz (Uhud'da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (müşrikler de Bedir'de) benzeri bir yara almıştı...

«قَرْحٌ» kelimesinin fetha (قَرْحٌ) ve zamme (قُرْحٌ) ile olan şeklinin iki kıraat olduğunu, bunların -«ضَعْف« ve «ضُعْف»- gibi iki lügat olduğunu ifade etmiş;[145] ama söz konusu kullanımların hangi kabilelere ait olduğunu belirtmemiştir. Kāsımî'nin bahsettiği «قَرْحٌ» kelimesinin iki farklı okunuş şekli sahih kıraatler arasında yer almaktadır. Söz konusu kelimeyi kıraat-ı aşere'den Şube, Hamza, Kisâî ve Halef ötre ile; diğerleri ise fetha ile okumuşlardır.[146]

Yukarıda aktarılan iki örnekte görüldüğü üzere Kāsımî ilk misalde hem lehçe ismi vermiş hem de bunların en azından kıraat-ı seb'a'da bu şekilde okunduğunu belirtmiştir. İkinci örnekte ise iki farklı kullanımın lügat olduğunu ve aynı zamanda kıraatler arasında yer aldığını söylemekle birlikte ne kabile ismi zikretmiş ne de bunların sahih kıraatler arasında yer alıp almadıklarına dair bir açıklama yapmıştır. Söz konusu örneklerde görüldüğü üzere tefsirlerde nakledilen her kıraat rivâyeti, âyetin anlamına mutlak surette katkı yapmamaktadır. Bununla birlikte müfessirlerin lehçe ihtilafı temelinde tevcih edilen kıraat rivâyetleri arasında mana farklılığı bulunmadığını göstermek, diğer yandan ise Arap dilindeki farklı kullanımlara işaret etmek için bu tür rivâyetleri tefsirlerinde zikrettikleri anlaşılmaktadır.

Mehâsinü't-Te'vîl'de Kıraat-Anlam İlişkisi

Kıraat olarak nakledilen rivâyetler sahih-şâz ayrımı yapılmaksızın göz önünde bulundurulduğunda bunlardan az bir bölümünün âyetlerin anlamına etki/katkı yaptığı bilinmektedir. Âyetlerin farklı açılardan yorumlanmasına yardımcı olan kıraatler göz önünde bulundurulduğunda ise kemmiyet olarak şâz kıraatlerin, sahih olanlardan daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle müfessirlerin tefsir ettikleri âyetin muhtemel manalarını ortaya koyarken sahih-şâz demeden bütün kıraatlerden istifade ettikleri müşahede edilmektedir.

Kıraatlerin bir bölümünün, âyetlerin i'râbıyla bağlantısı bulunmaktadır. Malum olduğu üzere cümlede meydana gelen i'râb değişiklikleri, zaman zaman onun anlamına etki etmektedir. Kāsımî de tefsirinde kıraat ihtilaflarından kaynaklanan i'râb farklılıklarına yer yer işaret etmiş, farklı kıraatlere göre oluşan i'râb vecihlerini ortaya koymuştur.[147] Meselâ «فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللهَ مَا لَكُمْ مِنْ

145 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 2: 417.

146 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 216; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 242.

147 Kıraat ihtilaflarından kaynaklanan i'râb farklılıkları ile ilgili bazı örneklerin bazıları için bk. Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1: 390, 484; 2: 88, 235, 239, 424; 3: 85; 4: 150, 377; 5: 419, 485; 6: 83, 297, 320; 7: 119, 434; 8: 271, 405; 9: 103, 447.

«غَيْرُهُ إِلٰهٍ» âyetini[148] tefsir ederken «غَيْرِه» kelimesinin üç hareke ile de okunduğunu nakletmiş, daha sonra bunlara göre meydana gelen i'râb durumlarını açıklamıştır. Kelimenin, ref üzere okunuşunda «إِلٰهٍ» isminin sıfatı konumunda bulunduğu, bunun da kelimenin mübteda veya fâiliyyet üzere ref olan mahalli dikkate alınarak ref olduğunu söylemiştir. Söz konusu kelimenin, lafzın zahirine göre cer; istisna üzere ise nasb ile okunduğunu ifade etmiştir. Kāsımî, «غير» kelimesinin hükmünün, «إلا»den sonra gelen ismin i'râbı gibi olduğunu, buna göre âyetin «ما لكم من إله إلا إياه» takdirinde olduğunu söylemiştir.[149]

Müfessirler söz konusu âyetteki «غَيْرِه» kelimesinin ref okunuşu için iki ihtimalden bahsetmişlerdir. 1) Buna göre âyette geçen «غَيْرُه» kelimesi sıfattır. Bu ihtimali dillendiren müfessirler âyette geçen «مِنْ»in zâid, «إِلٰهٍ» kelimesinin ise mübteda olup -lafzen mecrur olmakla birlikte- mahallen merfû olduğunu söylemişlerdir.[150] Onlar, «غَيْرُه» kelimesindeki zamiri, mevziinin ref olması gerekçesiyle, «مِنْ»in mevziine râci kılmışlardır. Kelamdan «مِنْ» çıkarıldığında onun ref olduğunu ve «ما لكم إلهٌ غيرُ الله» (Sizin için Allah'tan başka ilah yoktur.) şeklinde söylendiğini belirtmişlerdir.[151] Buna göre âyetin anlamı "Sizin için Allah'tan başka ilah olmayan Allah'a kulluk edin." şeklinde ifade edilebilir. 2) Müfessirler, «مِنْ»in mevziinin ref olması nedeniyle âyetteki «غَيْرُه» kelimesinin bedel de olabileceğini söylemişlerdir.[152] Buna göre âyetin anlamı

148 Araf, 7/59.

لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهٗ اِنِّي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ.

Andolsun, Nûh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik de, "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Şüphesiz ben sizin adınıza büyük bir günün azabından korkuyorum" dedi.

149 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 5: 110.

150 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 382-383; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10: 260-261.

151 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10: 260-261; Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, şerh ve thk. Müfid Muhammed Kumeyha, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1983), 3: 42; Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî, *Meâlimü't-ttenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. (Riyad: Dâru Taybe, 1990), 3: 240-241; Ebü'l-Kâsim Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 2: 454; Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü'ş-Şâfî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2: 415; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14: 153-154; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 4: 324; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 5: 354.

152 Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 5: 354.

şöyle aktarılabilir: "Allah'a kulluk edin ki; sizin için hiçbir ilah, O'ndan başkası, yoktur." Kāsımî tefsirinde verilen iki ihtimalden sadece ilkini detaylı bir açıklama yapmadan vermiş, ikincisinden ise hiç bahsetmemiştir.

Âlimler, söz konusu kelimenin cer ile okunması için de iki ihtimalden bahsetmişlerdir: 1) «غَيْرِهِ» kelimesi, lafzen «إِلٰهٍ»in sıfatıdır.[153] Bu durumda âyetin anlamı şöyle ifade edilebilir: "Sizin için kendisinden başka ilah olmayan Allah'a kulluk edin." 2) «غَيْرِهِ» kelimesi bedeldir.[154] Bedel olması durumuna göre âyet dilimize şu şekilde aktarılabilir: "Allah'a kulluk edin ki; sizin için hiçbir ilah, O'ndan başkası, yoktur." Kāsımî tefsirinde verilen iki ihtimalden sadece birincisini zikretmiş, ikincisine değinmemiştir.

Müfessirler, «غَيْرُهُ» kelimesinin mansûb okunmasını da iki şekilde açıklamışlardır: 1) «غَيْرَ» kelimesi, istisna üzere mansûb'dur.[155] İbn Hâleveyh, söz konusu okuyuşun Temim lugatı olduğunu belirtmiştir.[156] Ferrâ, Beni Esed'in bazısının ve Kuzâ'a'nın «غَيْر» kelimesi, «إِلَّا» manasında olduğunda -kelam tam olsa da olmasa da- onu (غَيْر) nasb ettiklerini söylemiştir. Bu çerçevede «ما جاءني غيرَك» (Bana senden başkası gelmedi.) ve «ما أتاني أحدٌ غيرَك» (Bana senden başka hiç kimse gelmedi.) dediklerini aktarmıştır.[157] İstisna olması göz önünde bulundurulduğunda âyet şöyle tercüme edilebilir: "Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka ilah yoktur." 2) «غَيْرَهُ» kelimesi, «اعبدوا الله» sözünden haldir. Çünkü her ne kadar marifeye izâfe edilmiş olsa da «غيره» kelimesi nekredir.[158] Buna göre âyete şu şekilde meal verilebilir: "Allah'a sizin için O'ndan başka ilah olmadığı halde kulluk edin." Kāsımî kelimenin nasb okunuşuyla ilgili olarak da yalnızca bir ihtimali, birincisini nakletmiş, söz konusu kelimenin bedel olabileceğinden ise söz etmemiştir.

Yukarıda verilen kelimenin okunuşundaki kıraat farklılıkları ile âlimlerin bu çerçevede yaptıkları açıklamaların, cümlenin i'râbının muhtemel yönlerine

153 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 382-383; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10: 260-261; Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, 3: 42; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3: 240-241; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 454; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14: 153-154; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 4: 324; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 5: 354.

154 Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 4: 324; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 5: 354.

155 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 382-383; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 454; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2: 415; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14: 153-154; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 4: 324; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 5: 354.

156 İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Ahmed b. Haleveyh, *Muhtasar fî Şevâzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'* (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 50.

157 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 382-383; Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, 3: 42.

158 Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, 3: 42.

işaret ettiği görülmektedir. Ancak bu farklılıkların -anlam zenginliği olarak görülse de- âyetin ifade ettiği anlamda köklü bir değişiklik meydana getirmediği anlaşılmaktadır.

Söz konusu âyetteki «غَيْرِه» kelimesini kıraat-ı aşere imamlarından Kisâî ve Ebû Cafer kesre ile; diğerleri ise ref ile okumuşlardır.[159] Kelimenin nasb ile okunuşu, sahih kıraatler arasında yer almamaktadır. Bazı kaynaklar söz konusu âyeti açıklarken burada kelimenin merfu ve mecrur olarak okunduğunu söylemişlerdir. Cümlede muhtemel i'râb vechi olarak kelimenin nasb ile de okunabileceğini söyleyen bu âlimlerin bir bölümü, kelimenin söz konusu şekliyle kıraat olarak da okunduğuna temas etmemişlerdir.[160]

Diğer bazı kaynaklar kelimenin bu şekilde de okunduğunu meçhul bir ifade ile naklederken[161], bir kısmı ise bu şekilde okuyanın İsa b. Ömer olduğunu bildirmiştir.[162] Salebi, nasb ile okuyanın Muhammed b. es-Sümeyka' (ö. ?) olduğunu nakletmiştir.[163]

Zeccâc (ö. 311/923) söz konusu kelimenin Kur'ân dışında nasb ile de okunabileceğini belirtmiş, ama o şekilde okunmadığını (kıraat olarak nakledilmediğini) gerekçe göstererek nasb okunuşunun Kur'ân'da caiz olmadığını ileri sürmüştür.[164] Kaynaklar incelendiğinde kelimenin nasb ile okunan şeklinin en azından yaygın olarak bilinen bir kıraat olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek bazı kaynaklar, kelimenin yalnız ref ve cer okunuşlarını aktarıp bunların i'râb tahlillerini yapmakla iktifa etmişlerdir.[165] Kâsımî ise yer yer kıraat-ı seb'a'ya vurgu yapmasına rağmen bu ve benzeri örneklerde sahih

159 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 284; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 270.

160 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 382-383; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 11: 260.

161 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 454; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XIV, 153-154; Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddîn Ebu's-Suûd el-'İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, ts.), 2: 353; Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd el-Alûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 8: 150.

162 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2: 415; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 4: 324; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 5: 354.

163 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4: 244.

164 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2: 348.

165 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10: 260-261; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavviz v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1: 548; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3: 240-241.

ve şâz kıraatleri naklederken aralarında ayrım yapma gereği duymamış, *kelime üç hareke ile de okunmuştur* şeklinde ortak bir ifadeyle hepsini aktarmıştır. Kāsımî'nin bu yöntemi takip etmesinin temelinde, âyetleri tefsir ederken sahih-şâz ayrımı yapılmadan kıraatlerin hepsinin kullanılabileceği kabulünün yattığı söylenebilir.

Kāsımî'nin kıraatler bağlamında yaptığı açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda, onun bu tür izahatının literatürde daha önce yapılanlarla örtüştüğü gözlemlenmektedir. Bununla birlikte onun, kaynaklarda yapılan açıklamaların tamamını tefsirine almadığı, bunlar arasından seçtiklerini eserinde zikrettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Kāsımî'nin literatürde yapılan açıklamalar arasından kendisine göre en doğru olanları seçtiği, diğerlerini ise çoğu zaman görmezden geldiği söylenebilir.

Kıraat farklılıklarının bazılarında, cümlenin failinin değiştiği bilinmektedir. Bu değişiklik, bazen failin daha açık bir hale gelmesini sağlamakta bazen de failin tamamen değişmesine neden olmaktadır. Kāsımî «قَالُوا يَا اَبَانَا مَا نَبْغِي» âyetini[166] tefsir ederken Hz. Yakub'un oğullarının O'na Mısır'daki yetkili kişinin (Hz. Yusuf) kendilerine çok iyi davrandığını, kendilerini sarayda misafir etmekle onlara değer verdiğini ve nihayet buğdaylar için ödedikleri ücretin de geri verildiğini; bundan başka daha ne isteyebileceklerini; anlattıkları şeylerin doğru olduğunu söyleyip kardeşleriyle (Bünyamin) birlikte buğday almak maksadıyla Mısır'a yeniden gitmek için onu ikna etmeye çalıştıklarını söylemiştir. Kāsımî, «مَا نَبْغِي» kelimesinin (Hz. Yakub'a) hitap olarak (مَا تَبْغِي) da okunduğunu, bu durumda âyetin "Bize inanmak için anlattıklarımızın ötesinde başka hangi delil istiyorsun?" manasına geldiğini bildirmiştir.[167] Kāsımî'nin kıraat farklılıkları arasındaki mana çeşitliliğini ortaya koymak için yaptığı açıklamaların, kendisinden önceki müfessirlerin izahatıyla uygun olduğu anlaşılmaktadır.[168]

166 Yusuf, 12/65.

وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ اِلَيْهِمْ قَالُوا يَا اَبَانَا مَا نَبْغِي هٰذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ اِلَيْنَا وَنَمِيرُ اَهْلَنَا وَنَحْفَظُ اَخَانَا وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ ذٰلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ.

Yüklerini açıp zahire bedellerinin kendilerine geri verildiğini gördüler. "Ey babamız! Daha ne isteriz? İşte ödediğimiz bedeller de bize geri verilmiş. Onunla yine ailemize yiyecek getirir, kardeşimizi korur ve bir deve yükü zahire de fazladan alırız. Çünkü bu getirdiğimiz az bir zahiredir" dediler.

167 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 6: 196.

168 Meselâ krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 304; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 3: 260; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4: 252; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 5: 321; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 6: 520.

Kāsımî'nin naklettiği söz konusu kelimenin «تَبْغِي» şeklindeki okunuşu, sahih kıraatler arasında bulunmamaktadır. Ukberî, (ö. 616/1219) kimin/kimlerin bu şekilde okuduğunu belirtmeksizin kelimenin tâ ile de okunduğunu naklet-miştir.[169] Zemahşerî İbn Mes'ûd'un;[170] İbn Atıyye (ö. 546/1151), Ebû Hayve'nin (ö. 203/818);[171] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Mes'ûd, (Yahya) İbn Ya'mer (ö. 89/708), Cahderî ve Ebû Hayve'nin;[172] Ebû Hayyan (ö. 745/1344) ile Semin el-Halebî (ö. 756/1355) ise Abdullah (b. Mes'ûd) ve Ebû Hayve'nin söz konu-su kelimeyi tâ ile (تَبْغِي) okuduklarını nakletmişlerdir. Ayrıca Ebû Hayyan ve Semin el-Halebî söz konusu kıraati Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamber'den rivayet ettiğini nakletmişlerdir.[173] Kâsîmî, sahih kıraatler arasında yer almayan bir okuyuşu meçhul bir siga kalıbıyla nakletmiş; tefsirinde takip ettiği genel me-toda uygun olarak, burada da naklettiği kıraatin sahih kıraatler arasında yer alıp almadığını belirtmemiştir. O, bu kıraatin âyetin tefsirine sağladığı anlam zenginliğini belirtmiştir.

Kıraat farklılıklarının zaman zaman âyetlerin tefsirine katkı yapacak şekilde anlam değişikliğine yol açtığı görülmektedir. Bu değişikliğin âyetlerin anlam-larını ters yüz etmediği, bazen manayı zenginleştirdiği, bazen de meselenin bir başka yönüne de dikkat çektiği bilinmektedir. Çalışmada ele alınacak son misâl, bu tür kıraat farklılıklarına örnek teşkil etmektedir.

Kāsımî «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا» âyetini[174] açıklarken «السَّلَامَ» kelimesinin elif olmadan «السَّلَمَ» şeklinde okunduğunu; bunun Nâfi, Hamza ve İbn Âmir'in kıraati olduğunu belirtmiştir. Söz konusu kıraatin tes-lim olma anlamında olduğunu (istislâm), ayrıca bunun İslâmını (Müslüman-lığını) izhar etmek manasına geldiğinin de söylendiğini nakletmiştir. Diğerle-rinin kelimeyi elif ile (السَّلَامَ) okuduğunu, bunun ise selam (tahiyye) anlamına geldiğini ifade etmiştir.[175]

169 Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987), 1: 711.

170 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 304.

171 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 3: 260.

172 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4: 252.

173 Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 5: 321; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 6: 520.

174 Nisâ, 4/94.

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا...

... Size selam veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine (ganimetine) göz dikerek, "Sen mümin değilsin" demeyin...

175 Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3: 282.

Yukarıda ele alınan söz konusu kelimeyi kıraat-ı aşere imamlarından Nâfî, İbn Âmir, Hamza, Ebû Cafer ve Halef elif olmadan «السَّلَمَ»; diğerleri ise elif ile «السَّلَامَ» şeklinde okumuştur.[176]

Kāsımî burada kıraat-i seb'a ismini zikretmeksizin kıraatleri kimlerin okuduğunu belirtmiş; iki kıraat arasındaki anlam farklılığına dikkat çekmiştir. O, söz konusu kelimedeki kıraatlerle ilgili olarak kendisinden önce kaynaklarda yapılan açıklamalara benzer izahatta bulunmuştur.[177] Bu durum, Kāsımî'nin kıraatler ve onların yorumu meselesinde kendisinden önceki literatürden istifade ettiğini göstermektedir.

Kāsımî'nin, *Mehâsinü't-te'vîl* isimli tefsirinde ele alığı kıraatleri genel olarak sahih-şâz şeklinde bir tasnife tabi tutmadığı gözlemlenmektedir. Onun, eserinde naklettiği kıraatleri seçerken ya onların âyetlerin anlamına yaptığı katkıyı ya da Arap dili açısından farklı kullanımlara işaret etmeleri durumunu göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Kāsımî'nin, kıraatler temelinde yapılan açıklamalar ve kıraatlerin tevcihi için -her ne kadar yararlandığı kaynakların isimlerini genellikle zikretmesi de- kendisinden önceki literatürden istifade ettiği, ancak bu bilgilerin yalnızca bir bölümünü eserinde naklettiği görülmektedir. Bu çerçevede Kāsımî'nin âyetleri tefsir ederken sahih-şâz ayrımı yapmaksızın hem farklı kıraatlerden hem de onların yorumlarından yer yer yararlandığı müşahede edilmektedir.

Sonuç

Son dönem Osmanlı coğrafyasında yetişen tefsir âlimlerinden olan Cemâleddîn el-Kāsımî, *Mehâsinü't-te'vîl* isimli bir tefsir kaleme almıştır. Kāsımî eserinde yer yer kıraat ihtilaflarından da istifade etmiş, bu çerçeve hem sahih hem de şâz kıraatlere yer vermiştir. Onun gerek naklettiği kıraatlerde gerekse kıraatlerin yorumlanması veya tevcîhinde kendisinden önceki tefsir literatüründen istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun, literatürde kıraatler bağlamında nakledilen her rivâyeti, kıraatlerin yorumunu veya tevcîhini tefsirine almadığı; tefsir ettiği âyette ortaya koymaya çalıştığı anlamın açıklanmasına veya anlaşılmasına yardımcı olabilecek rivayetleri özellikle seçtiği söylenebilir. Bu çerçevede onun, kaynaklarda nakledilen kıraatleri ve onlarla

176 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 236; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 251.

177 Mesela bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 283; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 7: 361-362; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2: 92; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 2: 269; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 131; İbn Atıyye, *el-Muharrâru'l-vecîz*, 2: 92; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 11: 3; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, 4: 74.

ilgili meseleleri tefsirine seçip alırken takip ettiği bir sistematiğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer müfessirlerin genelinde görüldüğü üzere onun da, âyetlerin anlamını çoğunlukla etkilemeyen, kıraatlerin usûl bölümünü ilgilendiren konulara neredeyse hiç yer vermediği; fakat her ne kadar âyetin anlamını etkilemese de kıraat farklılıklarının Arap lehçeleriyle olan uyumuna zaman zaman işaret ettiği gözlemlenmektedir.

Kāsımî, kıraatlerden seçtiği rivayetleri naklederken bunların sahih veya şâz rivayetlerden olup olmadıklarını genellikle belirtmemiş, hatta bunları yer yer karışık olarak vermiştir. Eserine aldığı kıraatleri kahir ekseriyetle meçhul sîga kalıplarıyla aktarmıştır. Fakat onun kıraatleri naklederken kullandığı meçhul ifadelerin, kıraatlerin sıhhatini belirleme/belirtme amacına matuf olmadığı; kendisinden önceki tefsirlerde görüldüğü üzere bu metodun ihtisar maksadıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yapılan incelemede Kāsımî'nin, İbn Mücâhid'in seçtiği yedi kıraat imamının rivayetlerini (kıraat-ı seb'a) mütevâtir olarak kabul ettiği, zaman zaman kıraat-ı seb'a rivayetlerine ve imamlarına vurgu yaptığı; tespit edilebildiği kadarıyla, kıraat-ı aşere'den ise hiç bahsetmediği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte o, nadiren de olsa isim zikrederek Ebû Cafer ve Yakub'un kıraatlerine atıfta bulunmuştur. Ancak Ebû Cafer, Yakub ve Halef, okuyuşlarında kıraat-ı seb'a'ya muvafak etseler bile, onların isimlerini kıraat-ı seb'a ve imamlarıyla yan yana zikretmemiştir. Bu durumda onun, kıraat-ı aşere sistemini, mütevâtir kabul ettiği kıraat-ı seb'a'dan tefrik ettiği söylenebilir. Bu durum, özellikle İbnü'l-Cezerî'den sonra genel kabule mazhar olan kıraat-ı aşere'nin, Kāsımî tarafından benimsenmediği şeklinde yorumlanabilir. İbnü'l-Cezerî'den asırlar sonra gelen ve zamanın Osmanlı coğrafyasında yetişen Kāsımî'nin *Mehâsinü't-te'vîl*'inde kıraat-ı aşereden bahsetmemesinin ona has bir durum olup olmadığı, bu alanda yapılacak daha kapsamlı başka çalışmalarla ortaya konulacaktır. Bu açıdan, yapılan çalışmanın araştırmacılara yeni bir çalışma alanına kapı araladığı belirtilebilir.

Günümüzde yazılan pek çok tefsirde, özellikle ülkemizde yazılanlarda, kıraatlerden neredeyse hiç yararlanılmadığı veya tefsirde kıraatlerden istifadenin sadece mütevâtir/sahih kıraatlerle ve yalnızca âyetlerin anlamına katkı sağlayan bazı rivâyetlerle sınırlandırıldığı gözlemlenmektedir. Kāsımî'nin *Mehâsinü't-te'vîl*'inde takip ettiği yöntem olarak tefsirlerde kıraatlerden asgarî düzeyde yararlanılması konusunda hem Osmanlı döneminde yazılan tefsirleri temsil hem de günümüzde yazılan/yazılacak tefsirler için uygun bir örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Kaynakça

Alûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd (ö. 1270/1854). *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Begavî, Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud (ö. 516/1122). *Meâlimü't-tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğerleri. Riyad: Dâru Taybe, 1990.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/870). *el-Câmi'u's-Sahîh*. Thk. Muhibbüddîn el-Hatîb ve diğerleri. Kâhire: el-Matbaatüs's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1979.

Cemel, Abdurrahman Yusuf. "Menhecü'l-Kāsımî fî tefsîrihî mehâsini't-te'vîl." *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 11/1 (2003): 87 - 146.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (ö. 745/1344). *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. Thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddîn el-'İmâdî (ö. 982/1574). *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, ts.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942). *Hak Dini Kur'an Dili*. Thk. İsmail Karaçam ve diğerleri. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.

Ercan, Bilal. *Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranan Şartlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemî (ö. 207/822). *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî (ö. 546/1151). *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Abdü's-Selâm Abdü'ş-Şâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Ahmed (ö. 370/980). *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1373). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve diğerleri. Kahire: Müessesetü Kurtuba, Mektebetü'l-Evlâdi'ş-Şeyh li't-Türâs, 2000.

İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî (ö. 324/936). *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*. Thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1980.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201). *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (ö. 833/1429). *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*. Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Âlemiyye, ts.

Kalkan, Gökçen. *Cemaleddin el-Kâsimi ve Tefsirdeki Metodu*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007.

Kāsımî, Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed Saîd Cemâleddîn (ö. 1332/1914). *Mehâsinü't-te'vîl*. Haz. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Kılıç, Mustafa. *Kıraat-Tefsir İlişkisi: Zemahşerî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 2015.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir (ö. 671/1273). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammeneḥû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. Thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875). *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955-1956.

Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer (ö. 606/1209). *Mefâtîhu'l-ğayb*. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö. 427/1035). *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

Se'âlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 429/1038). *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*. Şerh ve thk. Müfid Muhammed Kumeyha. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1983.

Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983). *Bahru'l-'ulûm*. Thk. Ali Muhammed Muavviz ve diğerleri. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (ö. 756/1355). *ed-Dürru'l-mesûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid (ö. 310/923). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî (ö. 279/892). *el-Câmiu's-Sahîh*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah (ö. 616/1219). *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. Thk. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923). *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Şerh ve thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsim Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1144). *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.